

Omer Hamzić

Izdavačka kuća „Monos“, Gračanica
Časopis *Gračanički glasnik*
hamzicomer@gmail.com

Edin Šaković

Bosanski kulturni centar, Gračanica
edin.sakovic@gmail.com

ODBRANA PURAČIĆA I POČECI HADŽIEFENDIĆEVE LEGIJE

Apstrakt: Nakon više neuspješnih pokušaja oružanih snaga NDH da uz pomoć Nijemaca umire ustankom zahvaćena područja istočne Bosne, ustanički val na Majevidi i Ozrenu krajem 1941. godine dobija na intenzitetu, potencijalno ugrožavajući i samu Tuzlu. Početkom novembra 1941. godine, nakon paljevina i protjerivanja bošnjačkog stanovništva s područja Devetaka i Milinog Sela, ozrenski ustanici su bili nadomak samog Puračića. U zadnji trenutak i uz krajnje napore tu opasnost je otklonio Muhamed-aga Hadžiefendić, sa svojom domobranskom jedinicom iz Tuzle (III bojna 8. domobranske pukovnije). Tokom tih borbi shvatio je kolika opasnost prijeti bošnjačkom narodu ne samo na području Puračića, već i na širem području Tuzle, te je upravo u Puračiću donio odluku da formira posebnu vojnu jedinicu, sastavljenu od Bošnjaka, koja će biti u stanju odbraniti te prostore – čuvenu Hadžiefendića legiju, kako je glasilo njezin popularni naziv. Ne ulazeći u širu elaboraciju uzroka i posljedica nastanka te ratnog djelovanja i nestanka ove formacije, cilj ovog rada je da, prikazujući vojno-političku situaciju oko Puračića krajem 1941. godine, podsjeti na donošenje odluke o njenom ustroju, koja se vezuje baš za Puračić, pokaže njen, od samog početka, teritorijalno-odbrambeni karakter te prve odbrambene položaje i uspješne vojne akcije protiv ustanika u okolini Puračića.

Cljučne riječi: DOMDO pukovnija, bošnjačke milicije, Muhamed-aga Hadžiefendić, legija, Hadžiefendića legija, Dobrovoljački odjel narodnog ustanka, Domobranska dobrovoljačka pukovnija, Puračić, Turija, Tuzla

Abstract: After several unsuccessful attempts of the NDH military forces to, with the help of the Germans, neutralize with the uprising affected areas of eastern Bosnia, the insurrectional wave at Majeвица and Ozren in late 1941 gains in its intensity, potentially endangering the very city of Tuzla. In early November 1941, after burning and expulsion of the Bosniak population from Devetak and Milino Selo, the rebels from Ozren were very close to Puračić. At the last moment and with extreme effort the danger was removed by Muhamed-aga Hadžiefendić, with his Home Guard unit from Tuzla (III. Battalion of the 8th Home Guard Regiment). During these battles he realized the immense danger threatening Bosniaks, not only in Puračić, but also in the wider area of Tuzla, and it was exactly in Puračić that he made the decision to form a special military unit, made up of Bosniaks, which would be able to defend these territories – the famous Hadžiefendić legion, as it was its popular name. Leaving aside the broader elaboration of causes and effects of its creation, the activity during the war and the disappearance of this formation, the aim of this paper is to, by showing the military-political situation around Puračić at end of 1941, remind on bringing decision regarding its formation, which is linked to Puračić, to show its, from the very beginning, territorial and defensive character, its first defensive positions and successful military action against insurgents around Puračić.

Keywords: Bosniak militia, Muhamed-aga Hadžiefendić, the legion, the Hadžiefendić legion, The Volunteer Department of the People Uprising, The Home Guard Volunteer Regiment, Puračić, Turija, Tuzla

U prvim mjesecima NDH

Vojnopolitički slom Kraljevine Jugoslavije, njemačka okupacija, a zatim i proglašenje Nezavisne Države Hrvatske (NDH), u koju je uključen i cjelokupan teritorij Bosne i Hercegovine, imali su izrazito loš odjek među srpskim stanovništvom, koje se teško mirilo sa propašću države u kojoj je srpska dominacija bila snažno izražena. U takvoj situaciji ustaški režim je nagovijestio izuzetno netolerantnu, nacionalno isključivu politiku koja je težila uspostavi nacionalno homogenu hrvatsku državu. Na udaru su u prvom redu bili Jevreji, po uzoru na Njemačku i druge fašističke režime, ali je skoro u isto vrijeme otpočela i sustavna diskriminacija Srba; oni su, također, otpušteni iz državne službe, otpočinju progoni i deportacije predstavnika srpske društvene i političke elite – pretežno prvaka i pristaša predratnih srpskih političkih stranaka i nacionalističkih

organizacija, konfiskacija njihove imovine, progoni sveštenika pravoslavne crkve, pretresi srpskih naselja u potrazi za skrivenim oružjem. Sve to je pratila snažna propaganda i sveprisutni govor mržnje, u kome se javno pozivalo na istrebljenje Srba. U nekim dijelovima NDH je dolazilo do zločina i masovnih pokolja srpskog stanovništva. Represija se posebno pojačava od kraja juna 1941., nakon napada Njemačke na SSSR, a zatim i oružane pobune srpskog stanovništva, koja ubrzo prerasta u pravi ustanak. Taj ustanak se naposljetku proširio i na prostor sjeveroistočne Bosne.

Glavni nosioci ustaške represije bile su organizacije i funkcioneri ustaškog pokreta, koji su na pojedinim područjima često imali stvarnu vlast, djelujući mimo organa državne uprave. Takvo dvojstvo vlasti, karakteristično za sve totalitarne države, bilo je snažno izraženo i u NDH, kako na nivou centralne vlasti te državne tvorevine, tako i na lokalnom prostoru kojim se u ovome radu bavimo. Naime, uspostavom vlasti i institucija NDH na području Kotarske oblasti Tuzla – kojoj je pripadalo i šire područje Lukavca, uključujući i Puračić – na jednoj strani su se ustanovljavale institucije i organi državne, odnosno građanske uprave: kotarska vlast i njeni organi, te općinska poglavarstva, a na drugoj, pak, organi političkog krila ustaškog pokreta: ustaški logor, kao kotarska organizacija, te ustaški tabori na nivou općina. Nakon proglašenja NDH za novog načelnika općine Puračić imenovan je Junuz Botalić, dok je na dužnost općinskog bilježnika raspoređen Muharem Durić. Istovremeno, osniva se i ustaški tabor, na čije čelo dolazi Habibija Dedić, sin uglednog trgovca Rašida Dedića, dok njegov zamjenik postaje Ćazim Bačić.¹

¹ Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje: AJ), fond 110, fasc. 821, j. o. 910. Optužnica javnog tužioca za Okrug tuzlanski od 14. 10 1946. godine. Odnosi se na grupu od 27 građana Puračića optuženih za različite vidove "saradnje s neprijateljem". Imajući u vidu činjenicu da je tadašnje komunističko pravosuđe bilo najobičniji instrument režimske represije, podatke u ovom i sličnim dokumentima treba koristiti uz krajnji oprez i kritičnost. Usporediti također: Jeremija Ješo Perić, Dževad Pašić, *Lukavac u radničkom pokretu, narodnooslobodilačkom ratu i*

Sprovođeci instrukcije, naloge i naredbe viših instanci ustaške političke organizacije, Ustaški tabor u Puračiću je u početku djelovao na učvršćivanju novoga režima, propagiranjem njegovih načela, organiziranjem zborova i javnih skupova (u Puračiću su tako gostovali Adem-aga Mešić i Hakija Hadžić – predratni prvaci prohrvatske opozicione Muslimanske organizacije), ali ubrzo i represivnim mjerama. Na osnovu poslijeratne građe komunističke provenijencije, prve represivne akcije koje ovaj tabor poduzima dešavaju se 28. juna – dakle, nakon napada Njemačke na SSSR – kada je u Puračiću pohapšena grupa pretežno mlađih osoba bošnjačke i srpske nacionalnosti, pod optužbom da su komunisti ili pristaše komunizma. Nekoliko dana kasnije, uhapšena je i u Tuzlu sprovedena skupina uglednijih Srba, uglavnom pristaša predratnih vodećih srpskih stranaka (radikala i zemljoradnika), koje su policijski organi iz Tuzle potom otpremili u zloglasni jasenovački logor.² Bilo je i hapšenja pojedinih uglednijih Srba koji su uzimani za taoce.³

Ustaška represija, naglasimo, nije nailazila na širu podršku bošnjačkog stanovništva niti njegovih vodećih predstavnika: to će, kasnije, naći posebnog odraza u poznatim rezolucijama kojima se osuđuje nasilje, bezakonje i progoni. No, već i u prvim danima česti su slučajevi intervencija za uhapšene i progone osobe te

revoluciji, Opštinski komitet SUBNOR-a, Opštinski savez SK BiH i Opštinski Savez sindikata, Lukavac 1989., na više mjesta. I ova knjiga obiluje nizom ideoloških, subjektivnih i neutemeljenih navoda, tumačenja i ocjena, što je karakteristika historiografije i povijesne publicistike o Drugom svjetskom ratu u socijalističkom razdoblju uopće, tako da se i kod korištenja ovakve literature također podrazumijeva oprez.

² AJ, f. 110, fasc. 821, j. o. 910.

³ Vojni arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije, Beograd (dalje: VAS), fond NDH, kut. 143-b, reg. br. 24/3-4 i 3-18. O navedenim događajima također svjedoči i opširan izvještaj paroha iz Puračića Dragoljuba Banjca, protjeranog u Srbiju, sastavljen u Beogradu 17. 5. 1942. godine (kopija izvještaja u posjedu autora).

zauzimanja za njih.⁴ Tako je i hapšenje spomenute skupine omladinaca izazvalo reakciju nekoliko uglednih građana koji su intervenirali kod velikog župana Velike župe Usore i Soli Ragib-age Čapljića, kao i zamjenika šefa policije, odnosno Župske redarstvene oblasti u Tuzli Šefkije Muftića, pa su oni naposljetku i oslobođeni.⁵

Izbijanje ustanka i razvoj događaja do prvog napada na Puračić

Napad Njemačke na SSSR, koji je pratila i objava rata SSSR-u od strane satelitske NDH, bio je snažan poticaj nacionalističkim i komunističkim agitatorima u srpskim krajevima za poticanje oružane pobune, a osjećaj fizičke ugroženosti srpskog naroda od strane novouspostavljenog režima tome je, svakako, doprinio. Tokom prvih sedmica augusta 1941. odvijaju se intenzivnije pripreme za ustanak, koji izbija 23. augusta, napadom na željezničke stanice u podozrenskim selima, oružničku (žandarmerijsku) postaju u Bosanskom Petrovom Selu, te gradove Gračanicu, Doboj i Maglaj. Ustanici su se, potom, uglavnom usmjerili na diverzije i ugrožavanje prometa željezničkim prugama Tuzla – Puračić – Doboj, odnosno Brod – Doboj – Maglaj – Sarajevo, tako da širi prostor Puračića u početku nije bio neposredno ugrožen. Istina, srpska sela nadomak ovoga mjesta: Sižje, Krtova, srpski zaseoci Milinog Sela, Stupari, Panjik, Tumare, Donja Brijesnica i druga – i sama su se priključila ustanicima. No, intenzivniji sukobi na ovome prostoru započinju nešto kasnije, a prvi jači napad ozrenskih ustanika na Puračić uslijedio je tek 12. i 13. novembra 1941. godine.

Izbijanje ustanka i na ovim prostorima zateklo je vlasti NDH potpuno nespremne. Malobrojne posade oružničkih postaja

⁴ J. J. Perić, Dž. Pašić, *Lukavac u radničkom pokretu*, 87-88 i 90-91; Radoslav Maksimović, *Smoluća i njeni ljudi*, Off Set, Tuzla, 2011, 27.

⁵ J. J. Perić, Dž. Pašić, *Lukavac u radničkom pokretu*, 103.

(predratnih žandarmerijskih stanica) nisu bile u stanju suprotstaviti se ustaničkim masama, jer je organizacija i brojnost tih posada bila prilagođena mirnodopskim uvjetima. Tako je oružnička postaja Puračić, prema jednom izvještaju s početka oktobra 1941., brojala svega 25 oružnika, koji su „pokrivali“ dosta široko područje.⁶ Angažman snaga Domobranstva, kao i rijetkih jedinica Ustaške vojnice (oružanog krila ustaškog pokreta, kao svojevrstne elitne, partijske vojske), odmah po izbijanju ustanka – također se pokazao potpuno neuspješnim, jer su ustanici i tokom septembra nastavili sa svojim akcijama, uglavnom napadima na željeznički teretni i putnički promet. Djelovanje ustanika je izazvalo veliku uznemirenost među stanovništvom bošnjačkih naselja oko Ozrena, tim prije što se među ustanicima osjećalo i snažno šovinističko raspoloženje, usmjereno ne samo protiv NDH i ustaškog režima, već i protiv bošnjačkog i hrvatskog naroda u cjelini. To je ovdašnje Bošnjake potaknulo na samoorganiziranje i naoružavanje. Do tog samoorganizovanja, prema nekim navodima, u Puračiću dolazi sredinom ili pak u drugoj polovici septembra, poslije zбора na kome je tuzlanski veliki župan Ragib-aga Čapljić pozvao narod na samoodbranu.

Todor Vujasinović, predratni komunist, jedan od organizatora i zapovjednik ozrenskih ustanika, u svojim poslijeratnim memoarima tvrdi da je Čapljić "uz pomoć nekoliko ustaških prvaka – Muslimana" započeo organizirati "takozvanu Muslimansku dobrovoljačku legiju", održavši u Puračiću zbor na kojem je pozvao stanovništvo na "sveti rat" protiv ustanika. Na njegovu inicijativu, zatim, "tuzlanski trgovac i poznati ustaša Hadžiefendić organizovao je Muslimansku legiju u Puračiću", podijelivši oružje i drugim bošnjačkim selima. Iza toga, uslijedio je napad navedene milicije na

⁶ Davor Kovačić, *Oružništvo Nezavisne države Hrvatske. Redarstveno tijelo i vojna postrojba*, Despot Infinitus, Zagreb 2014, 96. Susjedne su se oružničke postaje nalazile tek u Lukavcu, odnosno Bosanskom Petrovom Selu. Tek kasnije osniva se i oružnička postaja u Dobošnici.

Sižje i susjedna srpska naselja (oko 28. septembra), pri čemu je opljačkan i zapaljen veći broj kuća te ubijeni neki civili. Sve to je bilo, tvrdi dalje Vujasinović, bez ikakva povoda: područjem oko Puračića je, naime, tih dana "krstarila" manja ustanička jedinica, kojom je zapovijedao Relja Pećo, zadržavajući se "uglavnom u srpskim selima", pošto je prema muslimanima njegov štab vodio "potpuno bratsku politiku".⁷

Vujasinovićevi navodi, međutim, ne odgovaraju historijskim činjenicama. Svjedoči to i jedan proglas upućen u drugoj polovini septembra stanovnicima dvaju sela u okolini Gračanice. "Dobro pazite, da četnička noga ne prijeđe preko Spreče da se obračuna za zlodjela koja vrše neki ljudi nad Srbima", stoji u tom proglasu. "*Mi nećemo birati, niti ćemo pitati tko je kriv, nego ćemo staviti pod nož sve od reda.*" (istaknuli autori). U potpisu: "Drugi bataljon četničkih odreda."⁸ U svojim memoarima Vujasinović ovo pismo potpuno prešućuje – iako je očigledno nastalo u njegovom štabu. Naime, "Drugi bataljon partizanskih odreda", kako sam Vujasinović tvrdi, prvobitni je naziv Ozrenskog partizanskog odreda, ali je sam naziv *partizan*, kako je poznato, usvojen tek nakon Savjetovanja u Stolicama (26. – 27. septembra 1941). Da li je Vujasinović znao za ovo pismo i odobrio njegov sadržaj? To je posebno pitanje, jer od prvih dana ustanička komanda na Ozrenu nije bila monolitna, tako da se ni samostalni propagandni istupi četničke i komunističke komponente ne smiju u potpunosti isključiti. Međutim, upravo su Vujasinovićevo prešućivanje i kasnije "retuširanje" činjenica simptomatični, jednako kao i kasniji navodi o izrazito jakom

⁷ Todor Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, Svjetlost, treće prerađeno i dopunjeno izdanje, Sarajevo 1979, 113-114.

⁸ Esad Tihić, Jedinice Domobranske dobrovoljačke pukovnije (DOMDO) na teritoriji Trebave, Ratiša i Posavine (1942.-1943.), *Gračanički glasnik*, I/1996, 2, Gračanica 1996, 34. Dokument se nalazi u Vojnom arhivu u Beogradu, f. NDH, k. 152, reg. br. 36/7-2.

četničkom utjecaju i Vujasinovićevom oportunističkom držanju prema njima.⁹

No, u svakom slučaju, prijetnje iz ustaničkih područja na Ozrenu su bile realne, pa je i veliki župan Čapljić imao puno razloga da pozove stanovništvo na oružje.¹⁰ Kad se govori o tome, ipak se mora sagledati i šira situacija: naime, u tom periodu rasplamsali su se ustanički napadi širom istočne Bosne. Tako, na primjer, već 18. augusta 1941. ustanici zauzimaju Srebrenicu i skoro sva bošnjačka naselja u njenoj okolini, izvršivši strahovite pokolje i zločine u kojima je stradalo preko 1.000 bošnjačkih civila.¹¹ Malobrojna posada oružnika i domobrana nije bila u stanju pružiti skoro nikakav otpor. Prema tome, pozive na samoorganiziranje stanovništva i pružanje otpora ustanicima označiti kao neku vrstu "ustaške" akcije, kako to Vujasinović navodi, u najmanju ruku je neutemeljeno. Dodajmo tome da je Ragib-aga Čapljić u tom vremenu od predstavnika režima ocijenjen politički nepouzdanim i nepodobnim čovjekom, neprijateljski raspoloženim prema ustaškom pokretu.¹²

⁹ O tome svjedoči izvještaj partijskog instruktora Muhameda Sadikovića Škraba, kojeg ćemo u nastavku citirati.

¹⁰ Upitno je koliko je njegov navodni poziv zapravo imao odjeka: neki dokumenti ustaničke provenijencije, koje Vujasinović donosi kao prilog uz svoju memoarsku knjigu, nagovještavaju da odziv stanovništva i nije bio osobit. U jednom nedatiranom izvještaju, kojeg potpisuje izvjesni "Zamjenik pol. komesara Kručkovskij A." (pseudonim?), navodi se sljedeće: "... za vreme govora R. Čapljića narod je vikao gazde i trbonje napred, a onda će sirotinja. Ustanak koji su pokušavali dignut nije im uspeo nikako." U drugom izvještaju, također nedatiranom, spominje se "slom Čapljićeve akcije" (T. Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, 423 i 425). Svakako se tu misli na Čapljićev govor iz septembra i prvi pokušaj organiziranja milicije. — Da je Čapljić, pak, pozivao u nekakav "sveti rat" (ma šta to značilo!) – iskreno sumnjamo, jer kod muslimana je posve neuobičajen kršćanski pojam "svetoga", pogotovu u kontekstu rata.

¹¹ O tome pogledati dokumente u: Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941.-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo 1990, 86-88 i 122-124.

¹² Još u julu 1941. godine Ustaški stožer Velike župe Usora i Soli u Tuzli primio je žalbu protiv Čapljića, po kojoj je ovaj psovao ustaše i nazivao ih zločincima, te je

On je, osim toga, intervenirao u korist osoba hapšenih i progonjenih zbog političke opredijeljenosti ili etničke pripadnosti, što dovoljno govori o njegovom odnosu prema ustašama.¹³

Muhamed-aga Hadžiefendić, ugledni tuzlanski trgovac, isto tako niti je "poznati ustaša", niti je "legiju" organizirao poslije Čapljićeva navodnog poziva na "sveti rat". Kao predratni rezervni major jugoslavenske kraljevske vojske, Hadžiefendić je pozvan u Domobranstvo tek početkom novembra 1941., preuzevši zapovjedništvo nad III bojnom 8. pješачke pukovnije koja se tek formirala. Igram slučaja, ubrzo je preuzeo vodstvo i nad odbranom Puračića od ustanika, uvjerivši se u slabu sposobnost i motiviranost domobrana, ali i naoružanih civila (milicije) u toj bitci za Puračić. Upravo je to i bilo ono što je potaknulo ovog sposobnog oficira na organiziranje čuvane legije, tačnije Dobrovoljačkog odjela narodnog ustanka – koji je postrojen tek krajem decembra, nakon još nekih, puno dramatičnijih i tragičnijih događaja u široj okolini (na što ćemo se već osvrnuti).

No, da se sada vratimo na spomenuti napad na Sižje, koncem septembra 1941. Vujasinović tvrdi da je napad bio bez povoda, dok Jeremija Ješo Perić i Dževad Pašić, pisci monografije o Lukavcu 1941–1945., navode da u selu nije bilo partizanskih snaga. Primarni historijski izvori, ipak, govore sasvim drugačije. U izvještaju 4. oružničke pukovnije stoji sljedeće: "Dana 27. rujna o. g. četnici su napali jednu obhodnju oružn. postaje Puračić, krila Tuzla u jačini od 30 oružnika i milicionera između sela Sižja i Borića, Veliko Brdo kota 325. Kada je oružnicima stigla pomoć četnici su se povukli i razbježali po šumi. Gubitaka na strani oružnika i milicije nije bilo, a

"već i od samog spomena Ustaša" postajao uzrujan, "tako, da se s njime uopće ne može mirno razgovarati." O tome: Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovici XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Zagreb – Sarajevo 2014, 362-363.

¹³ J. J. Perić, Dž. Pašić, *Lukavac u radničkom pokretu*, 87.

na strani četnika nepoznato. Potjere za četnicima nastavljaju se. (Br. 1249/J. S. od 30. IX. o. g. dostavljeno zap. Bos. div. područja)."¹⁴ Akcija je, dakle, bila isprovocirana napadom na oružničku patrolu. Da je tog dana ipak bilo borbi, razumije se i iz memoarskih zapisa Cvijetina Sarafijanovića iz Sižja, u to vrijeme dječaka, koji je svjedočio upadu – kako navodi – "ustaša" u selo, na Krstovdan 1941. (tj. 27. septembra). "Ustaše ulaze u selo. Pale kuće", piše Sarafijanović. "Čuju se borbe. Partizani, još uvijek slabo naoružani, pokušavaju da ustaše istjeraju iz sela koja gore." Potvrđuje to i zapisnik o saslušanju Ćazima Fatušića, mještanina Puračića, koji je tog dana pao u zarobljeništvo ustanika, odakle je oslobođen dva mjeseca kasnije. "Dne 27. rujna 1941 godine kada je bila borba između oružnika i milicije naše s jedne strane i četnika i komunista s druge strane [...]", započinje Fatušić iskaz, opisujući dalje okolnosti zarobljavanja, prilike na Ozrenu itd.¹⁵

Vidljivo je, dakle, da se ipak nije radilo o napadu bez povoda na nezaštićena sela, već o oružanom sukobu – što, naravno, ni na koji način ne opravdava pljačku, paljevine i zločine nad civilima koji su tom prilikom počinjeni. Sličnih je incidenata tih dana bilo širom ovog prostora. Naoružavanje stanovništva je davalo priliku mnogim

¹⁴ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: *Zbornik NOR-a*), tom IV, Borbe u Bosni i Hercegovini, knjiga 2, dokument br. 96. Obavještajno izvješće Zapovjedništva 4. oružničke pukovnije od 2. X 1941. Naziv "četnici" u dokumentima institucija i organa NDH tih dana se koristio za sve ustanike, bez obzira je li se radilo o partizanima ili četnicima. Inače, i prethodnih je dana na širem području Puračića bilo incidenata: 24. septembra ustanici su Himzi Morankiću, trgovcu iz Devetaka, oduzeli vojničku pušku, koju je dobio od općine radi odbrane; sutradan su seljaku Eminu Hamidoviću, također iz Devetaka, odnijeli lovačku pušku i "ucjenili ga odvođenjem njegove djece za još dvije vojničke puške". (*Zbornik NOR-a*, IV/2, dok. 104).

¹⁵ Zapravo, prva ustanička akcija na području Sižja zabilježena je još 9. septembra 1941., u večernjim satima, kada je napadnuta straža na mostu u Dobošnici. Ipak, izuzev slanja vojnog pojačanja – druge reakcije oružanih snaga NDH tada nije bilo. O tome: VAS, f. NDH, k. 143, reg. br. 42/2, 1-5. Krilno oružničko zapovjedništvo Tuzla, izvješće od 18. IX 1941.

kriminogenim osobama za pljačku i druge vrste nasilja. U mnogim mjestima su, istina, ugledniji ljudi oštro osuđivali takve postupke i, gdje je njihov utjecaj bio snažniji, sličnih je nemilih događaja bivalo manje ili su izostajali. U svakom slučaju, buduća bi arhivska istraživanja sigurno bacila više svjetla na ono što se tog 27. septembra dešavalo u široj okolici Puračića, ali bitno je naglasiti da se ovdje nije radilo o Hadžiefendića legiji, kako to Vujasinović tvrdi, jer je ta jedinica formirana skoro puna tri mjeseca kasnije. Samo formiranje legije, odnosno *Dobrovoljačkog odjela narodnog ustanka*, označilo je svojevrsnu stabilizaciju prilika na terenu, pa i suzbijanje ustaškog utjecaja.¹⁶

U dokumentima se, iz septembra i oktobra 1941., spominju jednostavno - milicija i milicioneri, a razvidno je da se tu radilo o naoružanim civilima. Nije poznato kakvu je organizacionu formu ta milicija imala. U poslijeratnim dokumentima razumijemo da je u Puračiću postojala *Ustaška priprema*, odnosno *Oružnička legija*.¹⁷ Ustaška priprema je bila neka vrsta predvojničke i vojničke obuke za članove ustaškog pokreta, organizirana kroz tzv. pripremne bojne, oformljene oko pojedinih tabora i logora; u suštini, radilo se o naoružanoj ustaškoj miliciji, okupljenoj oko tabora.¹⁸ Oružničke legije su, pak, bile milicije organizirane od naoružanih civila, okupljenih oko oružničkih postaja, kao neka vrsta pripomoći oružnicima. Moguće je da je u Puračiću postojala i jedna i druga forma oko ustaškog tabora, odnosno oko oružničke postaje, iako je ova druga varijanta vjerovatnija.

¹⁶ Priznaju to čak i autori monografije o Lukavcu 1941-1945. Jeremija Ješa Perić i Dževad Pašić, iako to objašnjavaju navodnim utjecajem "aktivista NOP-a" u redovima legije (J. J. Perić, Dž. Pašić, *Lukavac u radničkom pokretu*, 90).

¹⁷ AJ, f. 110, fasc. 821, j. o. 910.

¹⁸ Opširnije o Ustaškoj pripremi: Amir Obhodaš, Mario Werhas, Bojan Dimitrijević i Zvonimir Despot, *Ustaška vojnica. Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945. (Prva knjiga, travanj 1941. - rujan 1943.)*, Despot Infinitus, Zagreb 2013, 266-279.

U svakom slučaju, borbena vrijednost tih milicionera bila je dosta slaba. Ni oružnici, ni milicija nisu bili u stanju zaustaviti ustanički napad na Milino Selo i druga bošnjačka naselja, progon tamošnjeg stanovništva i paljevinu kuća. Naime, 6. oktobra načelnik općine Vasiljevci je telegramom obavijestio Kotarsku oblast u Tuzli da se, usljed prilika koje na tom području vladaju, "muslimanski narod" iz sela navedene općine "izselio posve", te da su u Milinom Selu spaljene 53 kuće, skupa sa općinskom zgradom.¹⁹ "Porodice ovih domova sve muslimani ostali su bez krova nad glavom", dodaje se u izvještaju Krilnog oružničkog zapovjedništva Tuzla. "Šteta je ogromna, ovi seljaci smješteni su po kućama u Puračiću i okolnim selima. Prilikom ove paljevine nestao je Himzo Jukić iz Milina sela, četnici su ga sa sobom odveli i vjerovatno negdje ubili."²⁰ Milino Selo je tada faktički etnički očišćeno. Nešto malo više od mjesec dana kasnije, ustanici će krenuti i na sam Puračić.

Ustanički napad na Puračić

Na Kasum 1941. godine (8. novembra 1941.) Muhamed-aga Hadžiefendić iz Tuzle, trgovac i rezervni major bivše kraljevske vojske,²¹ javio se na poziv na vježbu u 8. domobransku pješачku pukovniju. Dodijeljeno mu je zapovjedništvo nad III. bojnom ove pukovnije, koja se tek imala formirati. Postrojen je tek jedan sat

¹⁹ VAS, f. NDH, k. 152, reg. br. 11/14-1.

²⁰ VAS, f. NDH, k. 174, r. br. 17/12 (kopija: Arhiv TK, 4754/61). Izvještaj Krilnog oružničkog zapovjedništva Tuzla od 13. X. 1941.

²¹ Muhamed-aga Hadžiefendić je rođen u Tuzli 1898. godine u uglednoj i bogatoj porodici. Poslije završene osnovne škole upisao je Trgovačku akademiju u Sarajevu, da bi, po izbijanju Prvog svjetskog rata, bio regrutovan u austrougarsku vojsku. Iz rata je izašao s činom poručnika. Vrativši se u Tuzlu, bavi se trgovinom, vanredno polažući ispite na Vojnoj akademiji u Beogradu, gdje je stekao čin majora. Opširnije: Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*. Zmaj od Bosne – KDB Preporod, Tuzla 1995, 36-37; *Tko je tko u NDH*, Minerva, Zagreb 1997, 148-149.

(četa), koji je već 9. novembra, u noćnim satima, hitno upućen prema Puračiću, u pomoć tamošnjim oružnicima i miliciji, suočenoj sa sve jačim ustaničkim pritiskom.²²

"Na pravcu Tuzla – Doboj, vojna posada Puračić javlja u 17.15 sati da su odmetnici razbili naše snage u borbi u s. Devetaci i ovi su se povukli u s. Puračić gonjeni od odmetnika. Posada traži pomoć, pošto postoji opasnost da odmetnici u toku noći napadnu i Puračić i samu željezničku postaju." – javlja Krilno oružničko zapovjedništvo Tuzla u svom izvještaju 4. oružničkoj pukovniji u Sarajevu, od 13. novembra. "Zapovjedbena je: Da se odmah u s. Puračić uputi 1 kompletna Ustaška satnija iz Tuzle vlakom sa zadatkom, da pojača posadu u s. Puračiću, povрати izgubljene položaja jugozapadno od s. Devetaka, i uspostavi red kod milicije, oružništva i 9. satnije. Zapovjednik Ustaške satnije preuzeće zapovjedništvo nad svim snagama u Puračiću, time da neposlušnost pred neprijateljem kažnjava odmah smrću. Ustaška satnija ostaće do daljne zapovjedi u Puračiću."²³

Prije dolaska spomenute ustaške satnije, na bojište oko Puračića hitno se prebacio i sam Hadžiefendić, čim je saznao šta se tamo dešava. Pristigavši upravo u jeku najžešće bitke, zatekao je svoje domobrane kako se u neredu povlače iz Devetaka prema Puračiću. S pištoljem u ruci i uz krajnje napore uspio je zaustaviti rasulo među braniocima, vratiti domobrane i miliciju na položaje, te konsolidirati odbrambene redove.²⁴ Pojačanje iz Tuzle je stiglo tek sutradan, 13. novembra, u poslijepodnevnim satima, nakon čega su ustanici potisnuti iz Devetaka. Odbrana je, na taj način, ponešto

²² Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Zbirka: Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni 1920-1945. (dalje: RP-NOB), 5686-1/64. Izvještaj o ustrojstvu i radu Dobrovoljačkog odjela narodnog ustanka Muhameda Hadžiefendića zapovjedniku 3. pješачke divizije od 3. II. 1942.

²³ *Zbornik NOR-a*, IV/2, dok. 155. Izvještaj Krilnog oružničkog zapovjedništva u Tuzli. Usporedi: VAS, f. NDH, k. 4, r. br. 13/1-11.

²⁴ ATK, RP-NOB, 5686-1/64.

ojačana, jer izgleda da su ustaše iz Tuzle ostale na tim položajima i u narednim danima. Jedva sedmicu dana kasnije, na ovom je prostoru došlo do novih borbi. O tome zorno svjedoči izvještaj oružničkog zapovjednika Franje Pavlovića, pričuvnog pješackog poručnika, upućen Krilnom oružničkom zapovjedništvu u Tuzli 22. novembra 1941. godine. Citirat ćemo ga u cijelosti:

"U noći na dan 20. do 21. studenog t.g. napali su odmetnici oko 22 sata na Devetak pucajući sa svih strana u glavnom iz pištolja i bacajući signalne metke. Naše dvie straže, prema dogovoru povukle su se do ustaša gdje smo se zadržali do 1. sat poslije pola noći. Kako napadi nisu prestajali, a noć je bila tamna odlučio sam, prema dogovoru sa vojničkim poručnikom Šimićem, da se sa ustašama i sa pomenutom stražom povučem u visinu njegovog položaja u već pripremljene rovove, odaklen je mnogo lakša odbrana. Kad smo sa vojskom stupili u vezu saznao sam od poručnika g. Šimića da mu je od 56 vojnika ostalo svega 16 a ostali su pobjegli. Mi smo na njihova mjesta postavili polovicu ustaša i milicije a sa ostalim zaposjeli naš novi položaj. Poslije 2 sata noći odmetnici su se povukli i do jutra nisu više napadali. Osim vojske sve ustaše, oružnici i milicija ostali su na svojim mjestima. Jedan milicioner je ranjen lakše."²⁵

Pokazalo se tada, po ko zna koji put, da se zaštita ovdašnjih bošnjačkih naselja ne može osloniti niti na domobrane, niti na ustaše. No, isto tako, Hadžiefendić se tokom prvog, kritičnog napada 12. novembra mogao osobno uvjeriti i u slabu upotrebljivost milicije, bolje reći naoružanih civila, koji – ako su i bili motivirani da brane svoja mjesta i domove – bez čvršće organizacije, uvezanosti i sposobnog vodstva u vojničkom smislu nisu mnogo vrijedili, niti su mogli imati ozbiljan učinak. To je, svakako, utjecalo na njegovu odluku da razradi plan o formiranju posebne vojno-

²⁵ VAS, f. NDH, k. 142, reg. br. 17/5.

milicijske formacije, jačine pukovnije, koja će objediniti i uvezati rasute milicije u ugroženim područjima, te ih ustrojiti u vojne jedinice organizirane na teritorijalnom principu, sa obučanim dočasnicima i časnicima na čelu.

Valja naglasiti da se sve ovo dešavalo u specifičnom historijskom momentu. Ustaničke su mase, manje-više, već bile polarizirane na partizansku i četničku struju, ali su obje vojno djelovale skupa, u savezništvu, u duhu sporazuma iz Drinjače od 1. oktobra 1941. godine.²⁶ Rezultat toga su i brojni zajednički napadi na bošnjačka sela, koji su najčešće bili praćeni zločinima, pa i pravim pokoljima. Na širem području sjeveroistočne Bosne najviše odjeka imao je masovni pokolj bošnjačkih civila i grozna zvjerstva u Koraju, 27. novembra 1941. godine.²⁷ Neke od reakcija na taj pokolj našle su odraza i u poznatim rezolucijama najuglednijih Bošnjaka ovih krajeva – bijeljinskoj i tuzlanskoj. U međuvremenu, na ovo su područje pristizali i brojni muhadžiri, izbjeglice i prognanici sa šireg područja istočne Bosne, koji su donosili glasove o strahovitim četničkim masakrima, klanjima i paljevinama.

Ideja bojnika Hadžiefendića o posebnoj bošnjačkoj samozaštitnoj i odbrambenoj formaciji stoga je naišla na opću podršku, a njezina je realizacija bila odraz općenarodnog raspoloženja Bošnjaka sjeveroistočne Bosne.

Formiranje Hadžiefendića legije

Proces nastajanja tzv. Hadžiefendića legije – koja se u početku zvala Dobrovoljački odjel narodnog ustanka, zatim Zdrug

²⁶ Zbornik NOR-a, XIV/1, dok. 7.

²⁷ V. Dedijer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, 77 i 80; Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: dokumenti*, Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo 1996, 56-57.

dobrovoljačke legije i naposljetku Domobranska dobrovoljačka pukovnija Tuzla – detaljno je opisan u *Izvještaju o ustrojstvu i radu Dobrovoljačkog odjela narodnog ustanka*, kojeg je Muhamed-aga Hadžiefendić uputio zapovjedniku 3. domobranske divizije u Tuzli 3. februara 1942. godine.²⁸ Opisavši prethodno iskustvo iz Puračića, Hadžiefendić ističe da se na licu mjesta uvjerio kolika opasnost prijeti ovom kraju. Poznavajući vrlo dobro prilike na tom području, kao i ljudstvo, "jer sam sin ovih krajeva", on navodi kako je tada donio odluku da obrazuje "jedan dobrovoljački puk", koji je trebao braniti ukupno četiri sektora na širem području oko Tuzle: prvi na liniji od Puračića do Ribnice, drugi na liniji od Banovića do Đurđevika, treći na liniji od Tareva i Stupara do Kalesije, te četvrti od Miljanovaca i Kikača, preko Brnjika do Podorašja, pa sve natrag do Puračića. Napravio je skicu položaja, te sačinio popis dobrovoljaca zamišljenog odbrambenog pojasa, pri čemu bi svaki sektor branilo ljudstvo (dobrovoljci) iz toga kraja.

Upoznavši svog nadređenog, zapovjednika 3. pješačke pukovnije, Hadžiefendić je zatražio dopust od 5 dana, te se uputio u Zagreb, gdje je 7. decembra 1941. primljen kod ministra Domobranstva, vojskovođe (maršala) Slavka Kvaternika. U prisustvu generala Vladimira Laxe, glavara Glavnog stožera Domobranstva, te drugih visokih domobranskih oficira, Hadžiefendić je izložio svoj plan, ujedno zamolivši za oružje i vojnu opremu. "Vojskovođa je u svemu prihvatio moj plan", ističe Hadžiefendić u spomenutom izvještaju, odobrivši formiranje jedinice nazvane Dobrovoljački odjel narodnog ustanka Tuzla. Odobrenje za postrojavanje Odjela izdato je 10. decembra, čemu Hadžiefendić pristupa već desetak dana kasnije, pozvavši "načelnike, muhtare i knezove sa sva četiri sektora obavijestivši ih da sam dobio najviše odobrenje i povjerenje za postrojavanje D.O.N.U.", pozvavši

²⁸ ATK, RP-NOB, r. br. 5686-1/64.

ih da objave poziv dobrovoljcima iz čitavog kraja da se prijave u roku od dva dana.

Već prvi dan, 22. decembra, prijavila su se 922 dobrovoljca, od kojih je formirano 8 satova (satnija, četa), od po 100 ljudi u prosjeku. Od ovih je 8 satnija Hadžiefendić odmah ustrojio dvije bojne. Jedna od njih, I. bojna, upućena je na prvi od spomenutih sektora, koji je obuhvatao prostor u ukupnoj dužini od 23 km, na liniji: Puračić – Devetak – Milino Selo – Turija – Jaruške – Strojna – Gornji i Donji Pribitkovići – Nurkovići. Ostale 4 satnije, od kojih je ustrojena II. bojna, upućene su na područje od Nurkovića preko Banovića, te oko rudnika Banovići, Musići, Radin, Litva i Begov Potok sve do Đurdevika – "Hrvatski Rur", kako ga Hadžiefendić u izvještaju naziva, ističući da to predstavlja jedno od najbogatijih rudnih područja u zemlji, "sa 5 rudnika koji dnevno daju po 300 vagona mrkog uglja", ali koje je "od početka odmetničkih akcija" ostalo "bez i jednog domobrana".

Prije polaska na položaje, dobrovoljci su položili svečanu prisegu, ističe Hadžiefendić, dodajući da je ljudstvo bilo naoružano "puškama, bombama, kacigom, bez ostale domobranske odjeće i obuće koja je tek nakon nekoliko dana stigla".²⁹

Ostaje zasad nejasno da li je milicija na području Ribnice uključena u sastav Odjela. Pišući o njenom djelovanju tokom januara i februara 1942., Todor Vujasinović je već naziva "Hadžiefendića legijom". U svom prvobitnom planu bojnik Hadžiefendić je zaista spomenuti prvi sektor predvidio uspostaviti od Puračića pa sve do Ribnice, ali dalje u izvještaju, gdje govori o samom formiranju Odjela, navodi da je I. bojna sa 4 sata upućena na odsjek "Puračić – zaključno selo Nurkovići" (potcrtali autori). Osim toga, govoreći o prvim uspjesima Odjela, uopće ne spominje djelovanje na području

²⁹ Isto.

oko Ribnice, iako je tamošnja milicija bila prilično aktivna, osobito u vrijeme operacije "Ozren II" (29. I. – 9. II. 1942).³⁰

Narednoga dana, 23. decembra, prijavilo se još 500 dobrovoljaca: oni su organizirani u nova 4 sata, odnosno III. bojnu, koja je upućena na područje od Stupara preko Brgula i Džebara do Tupkovića, te dalje sve do Vukovija i Kalesije. Od nova 763 dobrovoljca, koji su se prijavili sutradan, Hadžiefendić je ustrojio još 3 sata, obrazujući IV. bojnu koja je zauzela položaje od Petrovica kod Kalesije preko Kikača i Babine Luke, majevičkih Humaca, pa sve do Straže i Tursunovića kod Srebrenika.

Ove četiri bojne ujedno su bile i prva formacijska struktura Dobovoljačkog odjela, dakle, faktički vojnički ustroj već veličine jedne pukovnije. Stožer odjela se nalazio u Tuzli, dok su se zapovjedna mjesta bojni povremeno mijenjala – barem se to može naslutiti iz oskudne sačuvane izvorne građe. Što se tiče I. bojne (1. – 4. satnija), njezino se zapovjedništvo čitavo vrijeme nalazilo u Puračiću. Nažalost, u dostupnim izvorima nismo uspjeli doći do podataka o zapovjednom kadru I. bojne Odjela: ime njezinog zapovjednika, imena članova stožera bojne, te zapovjednika (komandira) satnija tek treba utvrditi. Znamo, za sada, tek za neka od tih imena. Izvjesne dužnosti u stožeru I. bojne obavljao je Mehmedalija Hukić iz Tuzle, inače ilegalni simpatizer komunista, koji će se kasnije priključiti partizanima. Neke je dužnosti vjerovatno obavljao i Emin Sakić, mještanan Puračića, koji se kasnije isticao i u tzv. zelenom kadru,³¹ dok je zapovjednik 3. satnije ove bojne, stacionirane u Turiji, bio Sait Baftić – inače rodom iz Prizrena, raniji žandarmerijski/oružnički podnarednik.³² U pravilu,

³⁰ Kasnije, 1943. godine, u Ribnici se nalazila 6. satnija II. bojne Domdo pukovnije Tuzla.

³¹ A. Jahić, *Muslimanske formacije*, 114.

³² Baftić je prethodno službovao u oružničkoj postaji Živinice; u maju 1941. bio je vinovnik jednog incidenta, naime kada mu je jedan civil pokušao oteti pušku, opalio je i nesretno ga pogodio u nogu, nakon čega je od posljedica ranjavanja

zapovjednici i članovi stožera bojni su redom bili pričuvni časnici – učitelji, činovnici, službenici, studenti, trgovci i drugi školovaniji ljudi u civilu; zapovjednici satnija su također bili pričuvni časnici ili dočasnici, a samo izuzetno istaknutiji i hrabriji ljudi iz naroda, obično veterani iz Prvog svjetskog rata – nosioci vojničkih ili podoficirskih činova iz austrougarske armije.³³ U citiranom izvještaju Hadžiefendić navodi da su se prvih dana u Odjel prijavila 22 časnika, od kojih trojica opskrbnih (intendanata), koji su raspoređeni po bojnama.

Borbeno djelovanje Hadžiefendića legije u prvim mjesecima nakon formiranja

U trenutku formiranja Dobrovoljačkog odjela narodnog ustanka došlo je do znatnog pogoršanja vojno-političke i sigurnosne situacije u sjeveroistočnoj Bosni. Ozrenski partizanski odred je gomilao snage prema Puračiću i drugim bošnjačkim naseljima u tom području,³⁴ a sredinom decembra u dolinu Krivaje prodiru i srbijanski četnici, zloglasna Cerska brigada kapetana Dragoslava Račića u pratnji domaćih četnika. Oni su prethodno, skupa s

spomenuti preminuo. Povodom toga bila je otvorena istraga (VAS, f. NDH, k. 142, reg. br. 8/1). Nisu nam poznate okolnosti njegova dolaska u Turiju i preuzimanja zapovjedništva nad 3. satnijom I. bojne D.O.N.U.

³³ E. Tihčić, *Jedinice Domdo pukovnije*, 1996, 44; Usporedi: Omer Hamzić, Formiranje i raspored jedinica Hadžiefendića legije na području tuzlanske oblasti, *Stav – časopis za kulturu i društvena pitanja*, III/2004, 6/7, Tuzla 2004,70; Edin Šaković, Gračanlije u oružanim snagama NDH i njemačkim legionarskim jedinicama 1941.-1945. i njihova stradanja, *Gračanički glasnik*, XV/2010, 29, Gračanica 2010, 61.

³⁴ Pogl. naređenje Štaba IV. bataljona Ozrenskog NOP odreda od 9. 12. 1941. za formiranje 1. i 2. čete u tom sektoru (*Zbornik NOR-a*, IV/2, 71). Na tom sektoru je nešto kasnije angažovan i Udarni bataljon Odreda, neka vrsta elitne jedinice popunjene najboljim borcima, što govori o pripremama ustanika da zauzmu Puračić i krenu dalje prema Tuzli (što je nagoviješteno već u izvještaju komandanta Udarnog bataljona od 15. 11. 1941. Pogl. *Zbornik NOR-a*, IV/2, 55).

partizanima, zauzeli Olovo, počinivši težak pokolj i brojna zvjerstva nad tamošnjim bošnjačkim stanovništvom. Četnički zločini, pljačka i pustošenja nastavili su se i u dolini Krivaje, u tamošnjim nezaštićenim bošnjačkim naseljima, ali i nad masom izbjeglica iz Olova, koji su se uputili prema Zavidovićima i kojima je put "nehotično" presjekao Ozrenski partizanski odred.³⁵ Komandant ovoga odreda, Todor Vujasinović, nije učinio ništa da spriječi četnička divljanja. Naprotiv, zajedno s četnicima, tačnije s Račićevom brigadom – on je isplanirao zajednički napad na bošnjačka sela koja je posjeo novoformirani Dobrovoljački odjel narodnog ustanka, na pravcu od Puračića prema Ribnici.

Zajednički partizansko-četnički napad 12. i 13. januara 1942. godine, međutim, doživio je potpuni debakl. U zadnji momenat, Račić je sa svojim četnicima otkazao učešće u toj akciji, te je Vujasinović obustavio planirane napade na području Donje Brijesnice i Puračića. U borbu je krenula tek središnja, udarna grupa, koja je napala Turiju. U borbi sa mještanima ovoga sela, borcima 3. satnije I. bojne Odjela, spomenuta je grupa pretrpjela teške gubitke. Tog dana je, po Vujasinoviću, poginulo 14 boraca Ozrenskog partizanskog odreda, među kojima i komandir čete Miloš Kupres, te zamjenik političkog komesara bataljona Petar Dokić – obojica kasnije proglašeni za narodne heroje.³⁶ Odjel je, s druge strane, imao gubitke od svega jednog poginulog i dva ranjena borca.³⁷

³⁵ T. Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, 199. O zločinima četnika (iako dosta uvijeno): Isto, 204-205.

³⁶ Isto, 240-241

³⁷ Usporediti: *Zbornik NOR-a*, IV/3, dok. 139. Izviješće II. domobranskog zbora. Inače, sam bojnič Hadžiefendić je u svom izvještaju naveo da su neprijateljski gubici iznosili 22 poginula, ali činjenica da je zarobljeno baš 14 pušaka, zajedno sa dva mitraljeza – govori o stvarnom broju poginulih. Uz to, zarobljena su i trojica ranjenih napadača, koji su predani domobranskim vlastima u Tuzli. Kasnije su razmijenjeni. Inače, ovakav postupak sa zarobljenim neprijateljskim ranjenicima dovodi u sumnju navode Vujasinovića i drugih sličnih autora o navodnim zločinima i zvjerstvima pripadnika legije, a osobito ljudi Saita Baftića – kojeg

Dva dana kasnije, Hadžiefendićevi borci i sami prelaze u napad. Dijelovi I. bojne tada poduzimaju čišćenje područja sela Gornji i Donji Pribitkovići, dok je II. bojna izvršila napad na Željevu, selo između Banovića i Ribnice.³⁸ U oba slučaja, radilo se o mjestima preko kojih je vodio važan komunikacijski pravac partizansko-četničkih snaga između Ozrena i područja Konjuha, odnosno dalje – istočne Bosne. Akcija I. bojne je u potpunosti uspjela, dok dijelovi II. bojne "usljed velikog snijega" nisu polučili potpun uspjeh. Nešto kasnije, I. bojna zauzima selo Loznu, nanijevši teške gubitke "odmetnicima".³⁹

Izviješće II. domobranskog zbora bilježi borbe milicionera Odjela 20. i 21. januara: prvoga su dana dvije satnije vodile akciju na pravcu Nurkovića i Banovića, gdje su se "poslije duže borbe pred nadmoćnim neprijateljem" povukli na polazne položaje, uz gubitke od jednog poginulog i četiri ranjena (gubici "odmetnika" su procijenjeni na 8 mrtvih); narednog dana, pak, jedna je od satnija vršila nasilno izviđanje na pravcu od sela Borovac preko Pribitkovića i Visa do Oštrića, gdje je, bez vlastitih gubitaka, ubijeno pet "odmetnika", uz jednog zarobljenog.⁴⁰

Krajem januara započinje i operacija "Ozren II", izvedena od strane Nijemaca i oružanih snaga NDH. Iako nisu bili službeno uključeni u borbeni poredak tih snaga, u pripremi operacije, ipak učestvuju i manji dijelovi Dobrovoljačkog odjela, u prvom redu I. i II. bojne.⁴¹ Tada je, 31. januara 1942., konačno zauzeta i Željeva.

najčešće označavaju kao "ustaškog zlikovca", "komandanta Crne legije", "krvoloka" i sl.

³⁸ ATK, RP-NOB, r. br. 5686-1/64.

³⁹ Isto.

⁴⁰ *Zbornik NOR-a*, IV/3, dok. 145.

⁴¹ Muhamed Sadiković Škrab, instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ, koji se u to vrijeme nalazio na Ozrenu, spominje u svom izvještaju "bijele bande musliman-seljaka", koje su uoči početka njemačke ofanzive iz pravca Turije napali položaje Ozrenskog odreda i "povele protiv nas gerilu, što nas je prisililo da trošimo

Selo je "potpuno očišćeno, odmetnici razbieni i zaplijenjena veća količina hrane i stoke", dok su dan poslije borci I. bojne uspjeli da "očiste ozloglašeno leglo selo Seonu, koje je dugo vremena bilo u odmetničkim rukama".⁴²

Prema tome, radilo se, uglavnom, o manjim akcijama, bolje reći čarkama i okršajima, što je i razumljivo, ako se ima u vidu da su jedinice Odjela, prije svega, bile usmjerene na odbranu. Stoga je i Hadžiefendić, zaključujući svoj izvještaj, naglasio da niti jedna akcija "četničko-komunističkih bandi" nije imala uspjeha, niti je ijedan od dobrovoljaca Odjela predao oružje, nego svi "sa velikom voljom i oduševljenjem brane odregjeni im položaj".⁴³

Spomenuti je Hadžiefendićev izvještaj zaključen sa 3. februarom 1942., ali se ništa, u suštini, bitnije nije dešavalo ni u narednih par mjeseci. U dostupnim izvorima – a mahom su to izvještaji viših komandi (arhiva Odjela, kao i arhive njegovih bojni, naime, nisu sačuvane) – uglavnom se mogu naći podaci o borbama slabijeg intenziteta. Tako je Odjel, sredinom februara, vodio borbe oko Ribnice i Sjenokosa, nanijevši neprijatelju gubitke od, navodno, 14 mrtvih, dok vlastitih gubitaka nije imao.⁴⁴ Desetak dana kasnije "odmetnici" su ponovo napadali na više naselja koja su branili pripadnici Odjela, među njima i "milicionersko uporište kod s. Turija (7 km j. z. od Puračića)". Svi napadi su odlučno odbijeni.⁴⁵

municiju" (*Zbornik NOR-a*, IV/35, dok. 12) – ovo "bijeke bande" je vjerovatno aluzija na čuvenu Bijelu gardu iz vremena građanskog rata u sovjetskoj Rusiji.

⁴² ATK, RP-NOB, r. br. 5686-1/64.

⁴³ Isto.

⁴⁴ *Zbornik NOR-a*, IV/3, dok. 153.

⁴⁵ Isto. Pišući o borbenom djelovanju "Legije" na području od Turije preko Banovića do Ribnice, Todor Vujasinović (*Ozrenski partizanski odred*, na više mjesta) iznosi teške optužbe o brojnim slučajevima ratnih zločina, uključujući ubijanje civila, pljačku i paljevine. Slični podaci se mogu naći i u nekim izvještajima ustaške i oružničke provenijencije. Objektivno gledajući, način na koji je legija formirana, objedinjujući dotadašnje seoske straže, u suštini naoružane

Od kasnog proljeća 1942. do ljeta 1943. godine

U međuvremenu Hadžiefendićev je model organizacije odbrane proširen i na druga mjesta, te se ustrojavaju dvije nove bojne, čime je i Dobrovoljački odjel narodnog ustanka prerastao u Zdrug dobrovoljačke legije. U maju iste godine Hadžiefendića legija dobiva i svoju konačnu organizacijsko-formacijsku strukturu, kao Domobranska dobrovoljačka pukovnija sa šest bojni.⁴⁶ Do sada nije rasvijetljeno zašto je ova jedinica od zdruga (brigade) preformirana u pukovniju, kao nižu taktičku jedinicu – no, valja znati da se u tom razdoblju domobranske dobrovoljačke jedinice – satnije, bojne i pukovnije, ustrojavaju širom NDH, a posebno Bosne i Hercegovine, kao neka bolje organizirana forma dotadašnjih milicija, u pravilu loše organiziranih formacija, kakve su se odlikovale slabom

civile, zatim njen milicijski karakter koji je lokalnim zapovjednicima ostavljao veliku slobodu u djelovanju i odlučivanju, itd. – otvarali su prostora za djelovanje pojedinaca i manjih skupina sklonih pljački i nasilju. No, valja i kritički pristupiti spomenutim navodima, ne tražeći, pri tome, opravdanje za zločine bilo s koje strane. Ustaški organi i uopće predstavnici vlasti NDH su od samih početaka iskazivali negativan stav prema Hadžiefendića legiji, shvativši da je ona u stvarnosti postajala samostalna bošnjačka formacija, na liniji sasvim suprotnoj interesima NDH i ustaškog režima. Vujasinović je, s druge strane, tvrdnjama o zločinima legije, nastojao prikazati ih kao jedan od uzroka porastu četničkog utjecaja na Ozrenu, pravdajući na taj način vlastite propuste i oportunitizam prema četnicima i pročetničkim elementima (što su mu zamjerali nadređeni komunistički rukovodioci – o tome opširnije u nastavku članka), a vjerovatno je u tome bilo i svojevrstne osvete prema neprijatelju koji je veoma uspješno ratovao protiv Vujasinovićevo odreda. Valja imati na umu da se navodni zločini dešavaju najvećim dijelom upravo na širem području oko Ribnice i sela u dolini Krivaje, dakle na području gdje su ranije divljali Račićevi četnici. U godinama poslije rata neki od mještana Ribnice su zaista suđeni za ratne zločine. U svakom slučaju, pouzdaniji podaci o ratnim zločinima na tom prostoru mogu se dobiti samo kroz obimnija istraživanja ratne i poratne arhivske građe, kao i metodom oralne historije, te komparativnom analizom svih izvora. To uveliko nadilazi okvire i cilj naše teme, pa stoga se nismo ni upuštali u tu problematiku.

⁴⁶ E. Tihčić, Jedinice Domdo pukovnije, 43; O. Hamzić, Formiranje i raspored, 68; E. Šaković, Gračanlije u oružanim snagama NDH, 60-63.

disciplinom i borbenim učinkom.⁴⁷ Ono, pak, po čemu je Domobranska dobrovoljačka pukovnija Tuzla bila specifična jeste činjenica da je njezino formacijsko ustrojstvo i formalna pripadnost Domobranstvu bilo zapravo samo svojevrstan *vanjski okvir* (da se tako izrazimo), dok se u suštini radilo o posebnoj, samozaštitnoj bošnjačkoj vojno-teritorijalnoj, odnosno milicijskoj formaciji, nekoj vrsti bošnjačke narodne vojske. Samo ime "Legija" ili "Hadžiefendića legija", sačuvano sve do današnjih dana u narodu (kome su mahom nepoznati službeni nazivi te jedinice), to nam lijepo svjedoči, jednako kao i činjenica da su se pripadnici pojedinih domobranskih dobrovoljačkih bojni i satnija na području sjeveroistočne Bosne, koje formalno nisu ulazile u sastav Hadžiefendićeve pukovnije – ipak smatrali dijelom "Legije", a Hadžiefendića su držali za svog stvarnog zapovjednika.⁴⁸

Dok je legija gradila svoju konačnu organizaciju i formaciju, unutar Ozrenskog partizanskog odreda četnički je utjecaj sve više jačao. Istini za volju, taj utjecaj je u ovom odredu bio i ranije izražen, gotovo od samih početaka, o čemu – nasuprot kasnijim Vujasinovićevim memoarskim "ublažavanjima" – svjedoče primarni historijski izvori. Citirali smo već jedan proglas ozrenskih ustanika stanovnicima bošnjačkih sela; čitatelja upućujemo i na opširan izvještaj Muhameda Sadikovića Škraba, instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, upućen 6. februara 1942. Svetozaru Vukmanoviću Tempu, komandantu Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine i delegatu Centralnog komiteta KPJ.⁴⁹ Boraveći neko vrijeme na Ozrenu, Sadiković je, kao Bošnjak, na vlastitoj koži najbolje osjetio harangu protiv "šokaca" i "balija", kako to sam opisuje, ističući da ni neki istaknuti komunisti i borci nisu uspjeli zadobiti povjerenje u Odredu, samo zato što nisu bili

⁴⁷ E. Šaković, Gračanlije u oružanim snagama NDH, 61.

⁴⁸ Isto, 62.

⁴⁹ *Zbornik NOR-a*, IV/35, dok. 12.

Srbi.⁵⁰ U tom dosta opširnom izvještaju, ovaj komunistički funkcioner detaljno analizira stanje u Ozrenskom odredu, upozorivši na niz Vujasinovićevih grešaka i "skretanja" s linije KPJ, te na opasnost koja je komunistima prijetila. Njegove su se slutnje uskoro i obistinile, jedva dva mjeseca kasnije. Dolazak I. istočnobosanskog proleterskog udarnog bataljona je samo ubrzao akciju četnika, koji su izvršili puč i preuzeli vlast nad Ozrenskim odredom, prisilivši Vujasinovića i manji broj njegovih pristalica da se sa spomenutim bataljonom povuku sa Ozrena (18. 4. 1942). Činjenica da je dotadašnji Ozrenski partizanski odred jednostavno prerastao u četnički, zadržavši svoju dotadašnju organizaciju i formacijsku podjelu na bataljone i čete (uz izvjesne personalne promjene u zapovjednom kadru) – svjedoči da je najveći dio njegovih pripadnika, bez ikakva otpora, prihvatio spomenutu promjenu, što opet pokazuje koliko je četništvo među borcima ovoga odreda bilo ukorijenjeno, te da su ocjene nekih partijskih dužnosnika (poput Svetozara Vukmanovića Tempa) koji su Vujasinoviću zamjerali oportunistički i nedovoljan politički rad – bile sasvim utemeljene.

Ozrenski četnici su ubrzo ušli u pregovore s predstavnicima vojnih i civilnih vlasti NDH, na osnovu čega je sklopljen poznati Sporazum u Lipcu, 28. maja 1942., kojim su predstavnici tri četnička odreda, uključujući i ozrenski, priznali vrhovništvo NDH i iskazali formalnu lojalnost poglavniku, a zauzvrat im je faktički priznata potpuna vlast nad teritorijem koji su kontrolirali (uključujući čak i neka bošnjačka sela). Četnici su se, pak, obavezali na borbu protiv

⁵⁰ Najveća haranga se, po Sadikoviću, vodila protiv Pašage Mandžića Murata, političkog komesara Odreda, kao i protiv Pere Dokića, Hrvata, komesara bataljona, koji je trebalo da zamijeni Mandžića na komesarskoj dužnosti u Odredu. "Bilo je kulaka i njihovih slugu", ogorčeno piše Sadiković, "koji su nakon Dokićeve pogibije prekrstivši se rekli: »Hvala ti bože!« Zašto? – Zato, jer je Pero bio »šokac«." Malo dalje dodaje da je i Murat, "koji je proglašen junakom i koji je ovdje od početka" u očima Ozrenaca ipak ostao samo "balija" (*Zbornik NOR-a*, XIV/35, dok. 12).

partizana, potvrđujući tako svoju spremnost i opredjeljenje za otvorenu kolaboraciju sa ustašama. Sporazum detaljno precizira "prava i obaveze" obje strane, uključujući čak i liječenje četničkih ranjenika u vojnim bolnicama NDH, pomoć u municiji i oružju i sl.⁵¹ Poslije sporazuma u Lipcu, potpisani su još neki sporazumi – uključujući i onaj sa majevičkim četnicima. Ti sporazumi su bili odraz taktike četničkih komandanata kojom je osigurano privremeno primirje, a time i prestanak stradanja srpskog stanovništva. U duhu opće strategije četničkog pokreta, i ovdašnji su četnici čekali dok se rat ne odluči na svjetskim frontovima, kada su namjeravali krenuti u opći "ustanak" za obnovu Kraljevine Jugoslavije – i uspostavu etnički čiste, "homogene" Velike Srbije u njoj. Na teritoriju te Velike Srbije, u čije okvire je prema četničkim planovima trebala ući cjelokupna Bosna i Hercegovina – za nersrbe nije bilo mjesta, već ih je valjalo potpuno istrijebiti.⁵² Dolazak oficira Draže Mihailovića na Ozren ozrenske je četnike, naime, učinio sastavnim dijelom jedinstvenog četničkog pokreta.⁵³

⁵¹ *Zbornik NOR-a, XIV/1, dok. 89.*

⁵² Navedeni planovi su izraženi u više četničkih dokumenata, uključujući plan "Homogena Srbija" Stevana Moljevića, zatim Instrukcije Draže Mihailovića četničkim komandantima iz decembra 1941. godine itd.

⁵³ Da su ozrenski četnici u potpunosti slijedili četničku ideologiju, ideju i plan o istrebljenju bošnjačkog stanovništva svjedoči i pismo komandanta ozrenskih četnika upućeno 13. februara 1943. komandantu Zeničkog vojno-četničkog odreda, u kome se iznose ciljevi, identični onima iz zloglasnih Instrukcija Draže Mihailovića od 20. 12. 1941. (*Zbornik NOR-a, XIV/1, dok. 34*). U spomenutom pismu se, između ostalog, navodi: "... možda tebi i tvojim borcima ovi ciljevi izgledaju veliki i neizvedivi. Setite se velike borbe za oslobođenje pod vođstvom velikog vožda Karađorđa. Srbija je bila puna Turaka (muslimana). U Beogradu i ostalim srpskim varošicama stršale su muslimanske munare a pred džamijama su Turci vršili svoja srmđljiva pranja, kao što i sada rade u srpskoj Bosni i Hercegovini. Na stotine hiljada muslimana bilo je tada preplavilo našu otadžbinu. A prođite danas kroz Srbiju. Nigdje nećete naći niti jednog Turčina (muslimana), nećete naći čak niti jednog njihovog groba (mezara), nijednog šiljka (nišana) jer svesni srpski narod još davno je zbrisao sa lica zemlje žive vekovne neprijatelje srpskog naroda, a isto tako dosljedno i potpuno uništio i posljednji trag na morskog Turčina, te je ostao čist i sposoban za velika dela balkanskog i svetskog rata za

S druge strane, pak, sporazum vlasti NDH sa četnicima, bez ijedne jedine klauzule koja bi predviđala eventualne sankcije za četnike u slučaju napada na bošnjačka naselja⁵⁴ – među ovdašnjim se Bošnjacima doživljavao kao izdaja, a jaz između bošnjačkog stanovništva i ustaškog režima dodatno se produbljivao. Zbog svega toga, među Bošnjacima ovoga kraja postepeno je jačala ideja autonomne Bosne unutar NDH ili čak van njenih okvira, koju su potajno zagovarali neki od vodećih predstavnika bošnjačke društvene i političke elite – promatrajući i Hadžiefendića legiju kao svojevrsan model za vojno organiziranje Bošnjaka.⁵⁵ To je svakako i razlog što se u izvještajima vojnih vlasti NDH, a osobito ustaških sigurnosnih službi, legija tretirala izrazito negativno.⁵⁶

Četnici su bili svjesni da im je u sprovođenju njihove genocidne politike najveća brana upravo prisustvo bošnjačkih samozaštitnih jedinica, kakva je bila i Hadžiefendićeva legija. Stoga ne čudi, recimo, upornost majevičkih četnika, koji su u pregovorima sa vlastima NDH inzistirali da se razoružaju "legija i milicija t.j. naoružani muslimani" i "razni dobrovoljački zdrugevi", odnosno svi muslimani redom,⁵⁷ kao i različiti proglašeni ozrenskih i trebavskih četnika, koji su Bošnjake ovoga kraja pozivali da polože oružje.⁵⁸ Od svega toga, naravno, nije bilo ništa, jer je bošnjački narod ovoga kraja čvrsto stajao uz legiju, koja je održavala ravnotežu snaga,

oslobođenje i ujedinjenje svih srpskih zemalja. To je najbolji dokaz i najbolje jamstvo da ćemo uspjeti i u ovoj današnjoj svetoj borbi, a da ćemo istrebiti sve Turke iz ovih naših srpskih zemalja. Nijedan musliman neće među nama ostati..." (Zdravko Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb 2002, 79-80).

⁵⁴ E. Tihić, Jedinice Domdo pukovnije, 42-43.

⁵⁵ O tome opširnije: A. Jahić, *Muslimanske formacije*, 51-57; A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 360-361.

⁵⁶ A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 367-368

⁵⁷ *Zbornik NOR-a*, XIV/1, dok. 91, 125 i 142.

⁵⁸ E. Tihić, Jedinice Domdo pukovnije, 39-40.

pružajući mu minimum sigurnosti. Štaviše, na crtama je razgraničenja i dalje bilo neprijateljstava i ispada. Tako se 8. juna četnici žale Nijemcima na napade "turske milicije", predlažući njeno razoružavanje.⁵⁹

Ipak je, općenito gledajući, uspostavom primirja sa četnicima na širim prostorima sjeveroistočne Bosne došlo do izvjesne vojnopolitičke stabilizacije. Domobranska dobrovoljačka pukovnija Tuzla i njezina I. bojna, sa stožerom u Puračiću i satnijama raspoređenim u istočnim i jugoistočnim dijelovima današnje lukavačke općine, bila je pouzdano jamstvo sigurnosti ovdašnjega bošnjačkog stanovništva. Tako je bilo sve do sredine 1943. godine, kada ponovo dolazi do usložnjavanja vojno-političkih prilika na ovome području i pogoršanja sigurnosnog stanja, usljed prodora snažnih partizanskih jedinica iz istočne Bosne. Desilo se to, inače, u vrijeme kada je Hadžiefendićeve legiju počela zahvatati kriza, koja je bila i svojevrsan odraz općih previranja među Bošnjacima, narodom koji se tada, pritisnut s jedne strane četničkim genocidom, a sa druge ustaškom politikom asimilacije, nejedinstven, pocijepan – suočavao sa pitanjem vlastitog opstanka. Nepovjerenje u NDH i razočaranje u ustaški režim je tada doseglo vrhunac. Ideja autonomne Bosne, u kojoj je najveći broj Bošnjaka vidio spas, također nije imala puno izgleda, pogotovo što se njezina realizacija tražila od Nijemaca, koji su već više puta jasno pokazali da postojanje i državni okvir NDH ulaze u strateško opredjeljenje Trećega Reicha. Određeni njemački krugovi su bošnjačke zahtjeve tek iskoristili za privlačenje dijela Bošnjaka na stranu Osovine, kroz formiranje posebne divizije u okviru Waffen-SS formacija (kasnija 13. SS divizija). Njemačka obećanja da će namjena te divizije biti

⁵⁹ National Archives and Records Administration, Washington D.C. (dalje: NARA), mikrofilmovana građa, 118. Jäger Division, T315, roll 2270, f. 52, up. f. 41-42. Pošto su četnici uslovljavali svoje učešće u borbi protiv partizana povlačenjem milicije, Nijemci su obećali da će to biti odmah naređeno (NARA, roll 2270, f. 53).

isključivo odbrana i osiguranje bošnjačkih naselja od četnika i drugih odmetnika pridobila je i dio bošnjačkih prvaka, koji se uključuju u tu akciju i agitiraju za prijavljivanje dobrovoljaca. Bojnik Muhamed-aga Hadžiefendić je bio među njima.

Dobrovoljačka domobranska pukovnija Tuzla je, tako, postala svojevrсна mobilizacijska baza za spomenutu bošnjačku SS diviziju. No, kod mnogih su se počele rađati i određene sumnje. "Protivno toj zadatoj riječi i časnoj, da će ti ljudi ostati kod svojih kuća i o svom trošku izdržavati se, eto bili su pozvani, da se prinudno uvrste u SS postrojbe, ostavljajući na milost i nemilost svoju siromašnu porodicu i svoj imetak i to baš onim neprijateljima, zbog kojih je osnovana DOMDO legija" – ocijenio je u jednom svom izvještaju tuzlanski veliki župan dr. Bahrija Kadić. "Dok bi muslimani legionari otišli u borbu u druga mjesta, dotle su četnici ostali kod svojih kuća i jedva bi učinili tu zgodnu priliku za osvetu muslimanskom življu ovih krajeva, ubijajući, silujući i zlostavljajući susjedno muslimansko pučanstvo."⁶⁰ Pokušaj prekomande časnika i dočasnika Domdo legije u bošnjačku SS diviziju (budući da je broj školovanih oficira – Bošnjaka bio veoma ograničen) također je izazvao otpor, u prvom redu onih časnika koji su bili potajni simpatizeri partizana i narodnooslobodilačkog pokreta (NOP). U dogovoru sa ilegalnim aktivistima NOP-a i Komunističke partije, kao pokretačke snage ovoga pokreta, dio tih časnika se još u maju 1943. priključio partizanima – skupa sa još nekoliko uglednijih bošnjačkih prvaka s područja sjeveroistočne Bosne. NOP i partizani su time znatno ojačani – "više moralno nego vojnički", ocjenjuje veliki župan Kadić, "jer su ti ljudi kao prvoborci za slobodu muslimanskog življa, bili dobar promidžbeni materijal za partizane u muslimanskim redovima". Njihova se aktivnost zaista svodila na terenski propagandni rad i izdavanje proglašenja, koji su imali itekako efekta.

⁶⁰ E. Tihić, Jedinice Domdo pukovnije, 50 (dokument u: VAS, f. NDH, k 152., reg.br. 14/13-1).

Zbog svega toga, tokom jula, augusta i septembra 1943., posade Domdo legije vrlo često i ne pružaju otpor nadiranju partizana, predajući se ili povlačeći.⁶¹

Tako su u noći sa 29. na 30. juli dva bataljona 2. proleterske brigade napala Puračić – jedan bataljon je nastupao preko Prokosovića, ka mostu na rijeci Spreči, dok je drugi napadao preko Puračićkog Brda.⁶² U *Obćoj bojnoj relaciji Zapovjedništva II. zbornog područja za mjesec srpanj 1943.* stoji da su komunisti izvršili noćni napad na posadu Domdo pukovnije u Puračiću, opkolivši je sa svih strana. "Kako je napad izvršen po noći", stoji u dokumentu, "uzpjelo je manjim neprijateljskim dielovima provući se do mosta na Spreči i time izazvati zabunu iza leđa dielova Domdo pukovnije", zbog čega se ona, kada joj je zaprijetilo opkoljavanje, povukla prema Spreči, a potom i željezničkoj stanici Puračić." Gubici posade su bili jedan poginuli i 20 zarobljenih.⁶³ Komandant 2. proleterske brigade je zabilježio da prilikom nastupanja "u Turiji nije nikoga bilo", te da su njegove snage produžile prema Puračićkom Brdu, gdje su u koloni stigle "do pred stražara koji nas je glupo zaustavio" – biće da je to onaj jedini poginuli iz reda Domdo pukovnije. Partizani su potom "energično i brzo razjurili neprijatelja", zaposjevši grad. U gradu je održan i manji zbor, dok je narod "lepo i sa izvjesnim učešćem ..." Ipak, "u gradu su zbog brzine nepravilno obijene nekolike radnje", a neke "sitnice iz dućana" su konfiskovane ... "iz radnje jednog ustaše". No, izvjesna količina

⁶¹ Opširnije o tome u: Omer Hamzić, Antifašističko djelovanje skupine časnika Hadžiefendićeve domobranske dobrovoljačke (DOMDO) legije i njihovo pristupanje narodnooslobodilačkom pokretu, *Bošnjačka pismohrana*, sv. 12, br. 36–37, Zagreb 2013, 85-101

⁶² *Zbornik NOR-a*, IV/15, dok. 168.

⁶³ *Zbornik NOR-a*, IV/15, dok. 268.

namirnica je podijeljena sirotinji, dok su u partizanske redove tom prilikom stupila petorica mještana Puračića.⁶⁴

Novi partizanski napad na Puračić je uslijedio sa 17. na 18. august 1943. Kako je protekao citirat ćemo dio izvještaja Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost od 19. augusta 1943., upućenog Operativnom odjelu Ministarstva oružanih snaga NDH:

"Dana 18. kolovoza 1943. godine u 22.26 sati, primili smo iz Tuzle brzojav sljedećeg sadržaja: »Noćas u 11.30 sati izvidnica partizana prebačenih u Ozren upala je u mjesto Puračić na liniji Tuzla – Doboje. — Partizane je osobno predvodio odbjegli poručnik Omer Gluhić. — Prema primljenim podacima, kojima ovoga časa raspoložemo, ovaj upad partizana bio je dogovoren sa muslimanskom legijom, budući su partizani upali bez i najmanjeg otpora legije i odmah se zajedno priključili partizanima skupa sa zapovjednikom. — Broj priključenih legionara partizanima iznosi 100 ljudi naoružanih puškama i sa par strojica. — U svim sektorima gdje muslimanska legija drži položaje u svojim rukama, partizani prolaze bez i najmanjeg otpora. — Partizani su se sa priključenim legionarima povukli natrag u partizanske položaje u Ozrenu i nisu nikome ništa opljačkali. (...) «—".⁶⁵

Sličnih je slučajeva bilo i u drugim krajevima.

⁶⁴ *Zbornik NOR-a*, IV/15, dok. 168. Domobranski izvještaj detaljno nabroja šta je palo u ruke partizana: "32 puške, 26 pari ljetnih odijela, 19 torbica, 6 sanduka municije, 2 sanduka bombi, jedna poljska kuhinja, 5 kanti ulja, 50 kg brašna, 340 komada kruha, 150 kg geršla, 300 kg graha, 25 kg sladne kave, 30 kg šećera, 50 kg makarona, 6000 kom. cigareta, te u gotovom novcu 550.000 kuna, 6 pari zimskih odijela, 2 gunja, 6 sekcija, 8 pari novih opanaka, 40 nabojnjača." Ističe se i da je pismohrana (arhiva) "djelomično uništena i razbacana, a veći dio ostao sačuvan." (*Zbornik NOR-a*, IV/15, dok. 268).

⁶⁵ *Zbornik NOR-a*, IV/16, dok. 199.

Zahvaćena općim defetizmom ili otvorenom naklonošću prema partizanima, dezerterstvima i prelaskom u redove jedinica NOVJ, Domdo legija se, faktički, već gasila. Hadžiefendić je još ranije smijenjen sa mjesta zapovjednika, a neki od ključnih ljudi iz stožera pukovnije su se također priključili partizanima. Ostaci pukovnije, kojom je zapovijedao satnik Alija Hadžialijagić, formalno su uvršteni u sastav domobranskog Tuzlanskog zdruga, posadne jedinice sa pukovnikom Sulejman-begom Filipovićem na čelu, inače starim partizanskim simpatizerom i saradnikom. Zahvaljujući njihovom djelovanju za NOP, partizanske su jedinice i uspjele zauzeti Tuzlu, 2. oktobra 1943. godine, što se može smatrati i konačnim krajem Hadžiefendića legije.

Njezin je osnivač i prvi zapovjednik, međutim, doživio tragičnu sudbinu. Iako su ga mnogi upozoravali da se skloni ispred partizana, on je ipak ostao u Tuzli, kod svoje kuće, smatrajući da ne snosi nikakvu krivicu zbog koje bi se trebao skrivati. No, kao čovjek od velikog ugleda i utjecaja u narodu, on je za komuniste bio ozbiljan protivnik. Hadžiefendić je, stoga, uhapšen, izveden pred partizanski vojni sud i osuđen na smrt, skupa sa još preko 50 drugih građana Tuzle.⁶⁶ Osjetivši se dovoljno snažnim, komunisti tada mijenjaju taktiku, otpočinjući sa progonima i likvidacijama neistomišljenika – što je povezano i sa dolaskom novog partijskog

⁶⁶ Popis od 55 ubijenih navodi se u izvješću Velike župe Usora i Soli glavaru Građanske uprave za velike župe Vrhbosna, Usora i Soli i Lašva-Glaž od 18. 12. 1943. (ATK, RP-NOB, 2805/57), od čega su 23 pripadnika različitih oružanih snaga i upravnih službenika, dok su ostatak činili civili, među njima i jedna žena, pa čak i – dvojica Srba (koji su dotad preživjeli i ustaška i njemačka hapšenja i teror). Popis ubijenih je objavio i A. Jahić (*Muslimanske formacije*, 96-97), a prema iskazima svjedoka, za vrijeme 40-dnevne partizanske vladavine u Tuzli ubijeno je čak i više ljudi. Slične likvidacije i zločini su vršeni i u drugim mjestima kojima su partizani ovladali: strijeljani su ne samo pojedinci optuženi za ratne zločine, nego i svi potencijalni politički protivnici i ideološki neprijatelji, poput vjerskih službenika, činovnika, itd. Bio je to nagovještaj brutalnih zločina i likvidacija koje su komunisti, u cilju učvršćivanja vlasti, poduzeli u završnici rata i neposrednom poraču.

rukovodstva u ove krajeve, mahom Crnogoraca, odnosno onih "partijaca", koji su bili skloni revolucionarnom teroru i represiji, uz to i neprijateljski raspoloženih prema Bošnjacima.⁶⁷

Paralelno s tim, tokom jeseni i s početka zime 1943. godine dolazi do ponovnog oživljavanja pojedinih legijskih jedinica. "Bosanski planinci", kako su se sami nazivali, odnosno "zeleni kadar" – kako su ih najčešće nazivali njihovi protivnici, predstavljaju sami po sebi svojevrsnu reakciju na spomenuto partizansko nasilje. Svoj formalni izraz ova će formacija ostvariti u okviru Domobranske dobrovoljačke pukovnije "Bosanski planinci", postrojene u januaru 1944. godine, koja par mjeseci kasnije prerasta u 10. posadni zdrug Domobranstva, sa ukupno deset bojni, raspoređenih širom sjeveroistočne Bosne. Jedna od njih – III. posadna bojna – imala je stožer u Puračiću i njome je zapovijedao Sait Baftić.

Koliko god po svojoj organizaciji, teritorijalnom karakteru, vojničkom sastavu i djelovanju naličio nekadašnjoj legiji, "zeleni kadar" se od nje i u mnogo čemu razlikovao. Hadžiefendića legija je, naime, bez sumnje bila izraz općeg raspoloženja i opredjeljenja Bošnjaka sjeveroistočne Bosne, pa tako i puračićkog kraja, odnosno lukavačkog područja, usmjerena ka fizičkoj zaštiti bošnjačkog stanovništva i njegovih naselja. "Zeleni kadar" već nastaje u vrijeme polarizacije i unutar samog bošnjačkog korpusa, pri čemu se značajan broj ovdašnjih Bošnjaka opredjeljuje ka NOP-u. Kasnije, njegove su se jedinice topile usljed prelazaka u partizanske redove. Rijetki su ostaci u zadnjim mjesecima rata odstupali prema sjeverozapadu, pomiješavši se sa pripadnicima drugih jedinica i skupina oružanih snaga NDH i izbjeglih civila – da skupa s njima podijele sudbinu onih koji su pali u zarobljeništvo pobjedničke Jugoslavenske armije i dospjeli na masovna gubilišta širom Slovenije, sjeverne Hrvatske i drugih krajeva, gubilišta na kojima je stradalo preko 80.000 ljudi.

⁶⁷ E. Tihić, Jedinice Domdo pukovnije, 53-54.

Zaključak

Tokom Drugog svjetskog rata Puračić je predstavljao strateški važno mjesto, koje se, sa okolnim naseljima – današnjim mjesnim zajednicama jugoistočnog dijela lukavačke općine – naslanjalo na podozrensko i ozrensko područje, ustaničko žarište u prvim mjesecima rata, a kasnije, do samog kraja rata, jedno od najvećih četničkih uporišta u ovom dijelu Bosne. Kao razvijeno mjesto, sa čaršijom i trgovačkom djelatnošću, ujedno i kao općinsko središte – Puračić je bio jedna od potencijalnih meta ozrenskih ustanika, među kojima je velikosrpska, četnička komponenta, izrazito neprijateljski raspoložena prema Bošnjacima – od samih početaka bila veoma izražena, sve dok naposljetku nije i prevladala. Djelovanje ustanika na tom prostoru je, dakle, značilo i objektivnu, ozbiljnu opasnost za bošnjačko stanovništvo Puračića i ostalih naselja u njegovu susjedstvu – Devetaka, Capardi, Turije, Milinog Sela, Bikodža, Prokosovića, Poljica i drugih. Nije slučajno što je Muhamed-aga Hadžiefendić baš u vrijeme najvećih borbi oko Puračića, krajem novembra 1941. godine, donio odluku da organizuje vojnu jedinicu koja će biti u stanju pružiti bolju zaštitu bošnjačkom stanovništvu, jer to dotadašnji ustroj oružničkih, domobranskih i ustaških snaga nije mogao osigurati. Ta jedinica, u početku nazvana Odjel narodnog ustanka, razvit će se u Dobrovoljačku domobransku pukovnicu (DOMDO pukovnicu, čije je sastave narod i dalje zvao legija) i u potpunosti izvršiti postavljene ciljeve, iako je u novim vojno-političkim okolnostima, u drugoj polovini 1943. godine doživjela rasulo i nestanak, a njen vođa tragično završio pred partizanskim streljačkim strojem. Organizacija odbrane na tom prostoru se, stoga, može tretirati kao dosta važno historijsko pitanje.

THE DEFENSE OF PURAČIĆ AND THE BEGINNINGS OF THE HADŽIEFENDIĆ LEGION

Summary

After numerous unsuccessful attempts of Armed Forces of Independent State of Croatia, assisted by Germans, to appease the situation in the rebellious areas of east Bosnia, the rebellious wave on Majeвица and Ozren in late 1941 increases its intensity, eventually endangering Tuzla region itself. Early in November 1941, after forced deportation of Muslims from the regions of Devetak and Milino Selo had taken place, rebels from Ozren came within an inch of Puračić itself. Muhamedaga Hadžiefendić with his Home Guard unit from Tuzla (3rd Battalion of the 8th Home Guard Regiment) was the one who eliminated danger in the last moment and with the utmost efforts. During the battles, he realized how serious was the threat to the survival of the Bosniac population not only in Puračić region, but in the wider area of Tuzla, wherefore he decided to establish a special army unit composed of Bosniaks, which would be capable to defend those areas. The aim of this work is to, through representing militarily-political situation of Puračić late in 1941, remind ourselves of the making decision of forming the Hadžiefendić Legion (which is actually tied to Puračić itself) and to show its territorially-defensive character from the very start, as well as first defensive positions and successful military actions against rebels in the vicinity of Puračić, without elaborating the causes and consequences of the emergence (late in 1941), work and evanesce of the Hadžiefendić Legion (in the mid of 1943).

UDK 94

ISSN 2303-7539

**DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA
ODSJEK ZA HISTORIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U TUZLI**

HISTORIJSKA MISAO HISTORICAL THOUGHT

3

HISTORIJSKA MISAO, GOD. III, BR. 3, 1-470, TUZLA, 2017.